

दक्षिण परभणी जिल्हयातील भूमी-उपयोजनाचा भौगोलिक अभ्यास

डॉ. विश्वराज श्रीरामराव चिमणगुंडे

भूगोल विभाग कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय, गंगाखेड, जि. परभणी महाराष्ट्र

E-mail ID : chimangundev2012@gmail.com

सारांश

मानवाच्या मूलभूत अशा तीन गरजा आहेत ज्या म्हणजे हवा, पाणी आणि अन्न. हवेशिवाय मानव काही निव्वळ जिवंत राहू शकतो, पाण्याशिवाय काही तासच जिवंत राहू शकतो, तर अन्नाशिवाय काही दिवसच जिवंत राहू शकतो. सर्व गरजांचा भूमीशी संबंध आहे. मानव आपल्या गरजेनुसार भूमीचा उपयोग करत असतो. ज्या प्रकारची गरज असेल त्या प्रकाराने किंवा पध्दतीने भूमी उपयोजन केले जाते. म्हणजेच भू-उपयोजन भूमी, पाणी, हवा व मानव या चार घटकांच्या कार्यातून निर्माण होते. भूमी-उपयोजन हे स्थलकाल सापेक्ष असते, म्हणजेच भूमी-उपयोजन हे स्थलानुसार व कालानुसार बदलत असते. उद. दहा वर्षांपूर्वी दक्षिण परभणी जिल्हयाचे जे भूमी-उपयोजन होते ते आज नाही. कारण दहा वर्षांपूर्वी एखाद्या भूमीचा उपयोग कृषीसाठी केला जात असेल तर त्या भूमीवर वस्ती निर्माण झाली असेल किंवा अन्य एखाद्या कार्यासाठी त्या जमिनीचा वापर होत असेल, तसेच दक्षिण परभणी जिल्हयाचे किंवा इतर जिल्हयाचे भूमी-उपयोजन सारखेच असेल असे नाही. कारण दोन प्रदेशातील लोकांच्या मानवाच्या गरजांनुसार भूमीच्या उपयोगात बदल होत असतो. या भूमी-उपयोजनेच्या अभ्यासासाठी, दक्षिण परभणी जिल्हयाचा अभ्यास केला आहे.

दक्षिण परभणी जिल्हयाचे एकूण भौगोलिक क्षेत्रफळ १५८३.२८ चौरस कि.मी. एवढे आहे. एकूण क्षेत्रफळ लागवडी खालील क्षेत्राचे प्रमाण ७७.५३ टक्के एवढे आहे. एकूण भूप्रदेशाच्या १५.६७ टक्के क्षेत्र लागवडीखालील असलेल्या परंतु पडीत ठेवलेल्या जमिनीचे असल्याचे आढळते तर एकूण भूक्षेत्राच्या २.९९ टक्के क्षेत्र लागवडीखालील नसलेल्या जमिनीचे आहे. अभ्यास क्षेत्राच्या ३.४८ टक्के क्षेत्र बिगर शेती वापराखालील जमिनीचे आहे.

प्रस्तावना :-

विशिष्ट क्षेत्रात विशिष्ट वेळेला विशिष्ट ठिकाणी विकसित व अविकसित भूमीचा केला गेलेला वापर म्हणजे भूमी-उपयोजन होय. या वरून असे स्पष्ट होते की भूमीचा वेगवेगळ्या घटकांसाठी, मानवाने केलेला वापर म्हणजे भूमी-उपयोजन होय. हे भूमी उपयोजन विशिष्ट वेळेला विशिष्ट ठिकाणी विकसित किंवा अविकसित अशा दोन्हीही जमिनीत केले जाते. तसेच जर एखादा भूभाग पूर्वीच्या कार्याऐवजी दुसऱ्या कार्यासाठी वापरला जातो. उपलब्ध भूमीच्या प्रत्येक तुकड्याचा जास्तीत जास्त वापर करण्याचा प्रयत्न केला जातो अशा प्रकारे, अनेक कारणांसाठी भूमीचा वापर केला जात असतो. भूमीचा प्रत्यक्षात जो वापर केला जात असतो त्यालाच भूमी उपयोजन असे म्हटले जाते. एल.डी.स्टॅम्प यांनी मानवाच्या गरजांचे आवश्यकतेनुसार सहा गटांत वर्गीकरण केले आहे. अन्न, घर, वाहतूक, दळणवळण, संरक्षण आणि मनोरंजन. वस्ती गरजांची पूर्तता करत असताना मानवास भूमीकडे पाहवे लागते. अन्न उत्पादनासाठी मानवास शेती व्यवसाय करावा लागतो. नापीक व खडकाळ जमिनीचा उपयोग मानवाकडून शक्यतो वाहतूक व दळणवळणासाठी केला जातो. बाग, बगीचे, क्लब, खेळाचे मैदान इत्यादी मनोरंजनाच्या कार्यासाठी देखील भूमीचा उपयोग केला जात असतो. काळाच्या ओघात जगात अनेक देशात लोकसंख्या प्रचंड वेगाने वाढत असल्याने गरजाही मोठ्या प्रमाणात वाढत आहेत. याची पूर्तता करण्यासाठी जी भूमी साधनसंपत्ती म्हणून लागलेली आहे, तीच पर्याप्त मात्रेपर्यंत उपयोग करून घेतला पाहिजे. जेणेकरून साधनसंपत्तीपासून जास्तीत जास्त उत्पन्न मिळून मानवाच्या गरजा भागविल्या जातील या दृष्टीकोनातून भूमी उपयोजन पाहिले पाहिजे. कोणत्याही देशातील आर्थिक व सामाजिक विकास भूमी उपयोजन कशा प्रकारे झाले आहे यावर अवलंबून असते. जर हे भूमी-उपयोजन योग्य असेल तर आर्थिक व सामाजिक विकास चांगल्या प्रकारे होत असतो. उलट जर वापर अयोग्य झाला तर आर्थिक व सामाजिक विकास होत नाही. त्यामुळे प्रस्तुत शोध निबंधात दक्षिण परभणी जिल्हयातील भूमी उपयोजनाचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

बिज्ञ सज्ञा :-

भूमी उपयोजन, लागवडीस उपलब्ध नसलेली जमीन लागवडी लायक नसलेली जमीन, पडीत जमीन लागवडीखालील जमीन

गृहीतके :-

- १) अभ्यास क्षेत्रातील लागवडी खालील जमिनीची टक्केवारी जास्त असावी.
- २) अभ्यास क्षेत्रातील पडीत जमिनीची टक्केवारी सर्वांत कमी असावी.
- ३) अभ्यास क्षेत्रातील लागवडी लायक नसलेल्या जमिनीची टक्केवारी मध्यम असावी.

संशोधनाची उद्दिष्टे :-

- १) अभ्यास क्षेत्रातील लागवडी खालील जमिनीचे क्षेत्र अभ्यासने

२) अभ्यास क्षेत्रातील पडीत जमीनीच्या क्षेत्राची माहिती मिळविणे

३) अभ्यास क्षेत्रातील लागवडी लायक नसलेल्या जमीनीची व बिगर शेती वापराखालील जमीनीचा अभ्यास करणे.

माहिती स्रोत व संशोधन पध्दत :-

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी आवश्यक माहिती परभणी जिल्हा जनगणना अहवाल, परभणी जिल्हा सामाजिक आर्थिक समालोजन व परभणी डिस्ट्रीक्ट गॅझेटिअर मधून घेण्यात आली आहे. या शिवाय विषयासंबंधी अनेक ग्रंथ, पी.एच.डी संशोधन अहवाल व शोधनिबंध या द्वितीय स्वरूपाच्या माहिती स्रोतांचा उपयोग करण्यात आला आहे. संशोधनासाठी जी आकडेवारी मिळविण्यात आली आहे त्या आकडेवारीची टक्केवारी काढून वेगवेगळ्या घटकामध्ये प्रयत्न करण्यात आले आहे.

अभ्यास क्षेत्र :-

'महाराष्ट्र राज्यातील एक प्रमुख जिल्हा म्हणजे परभणी जिल्हा होय'. दक्षिण गंगा म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या गोदावरी नदीच्या खोऱ्यात वसलेले हे क्षेत्र आहे. परभणी जिल्ह्याच्या दक्षिणेला गोदावरी नदी वाहते व या नदीच्या दक्षिणेस हे अभ्यास क्षेत्र आहे. दक्षिण परभणी जिल्ह्याच्या या विभागात सोनपेठ, पालम व गंगाखेड या तीन तालुक्यांचा समावेश होतो. पूर्वी सोनपेठ व पालम हे दोन्ही तालुके गंगाखेड तालुक्यात समाविष्ट होते. या अभ्यास क्षेत्राचा अक्षवृत्तीय विस्तार $18^{\circ}45'$ उत्तर ते $19^{\circ}2'$ उत्तर व रेखावृत्तीय विस्तार $76^{\circ}26'$ पूर्व ते $77^{\circ}6'$ पूर्व दरम्यान आहे. या क्षेत्राच्या उत्तरेस परभणी व पूर्णा हे तालुके पश्चिमेस बीड जिल्हा, दक्षिणेस लातूर जिल्हा व पूर्वेस नांदेड आणि हिंगोली या जिल्ह्यांच्या सिमा येतात. या क्षेत्राच्या उत्तर सीमेवरून गोदावरी नदी वाहते तर दक्षिणेला बालाघाट डोंगररांगा आहेत. दक्षिण परभणी जिल्ह्याचे एकूण क्षेत्रफळ 1423.22 चौरस किलोमीटर आहे. या क्षेत्राची पूर्व-पश्चिम लांबी 69.96 कि.मी. तर उत्तर-दक्षिण लांबी 34.14 कि.मी. आहे. परभणी जिल्ह्याच्या एकूण क्षेत्रफळापैकी 24.22 टक्के क्षेत्र या विभागाने व्यापले आहे.

दक्षिण परभणी जिल्ह्यात सोनपेठ तालुक्यातील सोनपेठ व आवलगाव ही दोन सर्कल, गंगाखेड तालुक्यातील गंगाखेड माखणी व राणीसावरगाव ही तीन सर्कल व पालम तालुक्यातील पालम व चाटोरी ही दोन सर्कलचा समावेश होतो. अशी सर्व ७ सर्कल मिळून दक्षिण परभणी क्षेत्र निर्माण झाले आहे.

विषय विवेचन :-

भूमीच्या कार्यक्षमतेचा आणि उपयुक्ततेचा अभ्यास हा कृषी भूमी उपयोजनेच्या नियासेजनाच्या दृष्टीने फार महत्त्वाचा आहे. मानवाच्या बहुतेक आर्थिक क्रिया या भूमीवरच अवलंबून असतात. त्याच्या आर्थिक क्रियेवर प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षरीत्या भूमीच्या वैशिष्ट्यांचा परिणाम होत असतो. म्हणून मानवाला आर्थिक क्रिया करत असताना मर्यादित स्वरूपात उपलब्ध असलेल्या भूमीचा अभ्यास करावा लागतो. सध्या लोकसंख्या जलद गतीने वाढत आहे. त्याचा परिणाम म्हणून अन्नधान्यांची पण मागणी वाढत आहे. त्यासाठी भूमीचा योग्य उपयोग करणे आवश्यक होऊन बसले आहे. योग्य भूमीचे वितरण पण असमान झाले आहे. म्हणून तिच्या उपयोगावर मर्यादा आल्या आहेत. भूमीच्या विशिष्ट उपयोगासाठी भूमीत विशिष्ट प्रमाणात आपण सुधारणा करू शकतो, पण भूमीच्या मुळ गुणधर्मात मात्र आपण शंभर टक्के बदल करू शकत नाहीत. यासाठी आपणास भूमीची कार्यक्षमता जाणून घेणे आवश्यक आहे. दक्षिण परभणी जिल्ह्यातील भूमी-उपयोजनाची पृढील चार विभागात विभागणी करण्यात आली आहे.

१) लागवडीस उपलब्ध नसलेली जमीन :-

अभ्यास क्षेत्रातील वसाहती, रस्ते व रेल्वे मार्ग, कालवे, धरण आणि तलाव यासाठी वापरण्यात आलेली जमीन लागवडीस उपलब्ध नसलेली जमीन असते. एकूण भौगोलिक क्षेत्रफळाच्या 3.42 टक्के क्षेत्र लागवडीस उपलब्ध नसलेल्या जमीनीने व्यापले आहे. अभ्यास क्षेत्रातील सर्कलनिहाय लागवडीस उपलब्ध नसलेल्या जमीनीच्या वितरणाचा विचार केल्यास एकूण तालुक्याच्या बिगर शेती वापराखालील जमीनीच्या टक्केवारीपेक्षा सर्वात जास्त क्षेत्र माखणी सर्कलमध्ये 7.48 टक्के असून त्या खालोखाल चाटोरी सर्कलमध्ये 4.61 टक्के, राणीसावरगाव सर्कलमध्ये 4.31 टक्के आढळून येते तर अभ्यास क्षेत्राच्या सर्वात कमी बिगर शेती वापराखालील जमीनीचे क्षेत्र आवलगाव व गंगाखेड सर्कलमध्ये प्रत्येकी 2.19 टक्के, सोनपेठ सर्कलमध्ये 2.23 टक्के व पालम सर्कलमध्ये 2.49 टक्के क्षेत्र लागवडीस उपलब्ध नसलेल्या जमीनीने व्यापले आहे.

दक्षिण परभणी जिल्हा
सर्कलनिहाय जमीनीचा वापर (२०२०)

सर्कल	भौगोलिक क्षेत्राची टक्केवारी	बिगर वापराखालील जमीनीची टक्केवारी	शेती नसलेल्या जमीनीची टक्केवारी	लागवडी लायक पडीत जमीनीची टक्केवारी	लागवडी खालील जमीनीची टक्केवारी	एकूण क्षेत्र
सोनपेठ	१०.०२	२.२३	१.२९	११.४६	८५.०२	१००°/०
आवलगाव	१४.६४	२.१९	२.९०	१०.१४	८४.७७	१००°/०
गंगाखेड	१५.९१	२.१९	२.९३	१३.९०	८०.८९	१००°/०
माखणी	१२.१६	७.५४	५.४८	२२.२७	६४.७१	१००°/०
राणीसावरगाव	१४.२२	४.३१	३.२८	१९.८९	७२.५२	१००°/०
पालम	१७.७८	२.४९	२.०१	१२.३१	८३.१९	१००°/०
चाटोरी	१५.२७	५.६१	३.०२	१९.७२	७१.६५	१००°/०
एकूण	१००°/०	३.४८	२.९९	१५.६७	७७.५३	१००°/०

स्रोत : संशोधकाने अधिकृत माहितीच्या आधारे संकलीत केले आहे.

२) लागवडीस लायक नसलेली जमीन :-

गंगाखेड तालुक्यातील एकूण भौगोलिक क्षेत्रफळाच्या २.९९ टक्के क्षेत्र लागवडी लायक नसलेल्या जमीनीने व्यापले आहे. तालुक्यातील लागवडी लायक नसलेल्या एकूण क्षेत्रापैकी जास्त लागवडी लायक नसलेल्या जमिनीचे क्षेत्र सर्वात जास्त माखणी सर्कलमध्ये एकूण क्षेत्रफळाच्या ५.४८ टक्के आहे. त्या खालोखाल राणीसावरगाव सर्कलमध्ये ३.२८ टक्के व चाटोरी सर्कलमध्ये ३.०२ टक्के आहे तर एकूण तालुक्याच्या लागवडी लायक नसलेल्या जमिनीच्या टक्केवारीपक्षा सर्वात कमी लागवडी लायक नसलेल्या जमिनीचे क्षेत्र सोनपेठ सर्कलच्या एकूण क्षेत्राच्या १.२९ टक्के क्षेत्र आहे. त्यानंतर पालम सर्कलमध्ये २.०१ टक्के, आवलगाव सर्कलमध्ये २.९० टक्के तर गंगाखेड सर्कलमध्ये २.९३ टक्के क्षेत्र लागवडी लायक नसलेल्या जमिनीने व्यापले आहे.

३) पडीत जमीन :-

एकूण भौगोलिक क्षेत्राच्या १५.६७ टक्के क्षेत्र पडीत जमिनीखाली आहे. एकूण सर्कलनिहाय पडीत जमिनीचा विचार केल्यास अभ्यास क्षेत्रातील एकूण पडीत जमिनीपेक्षा जास्त पडीत जमिनीचे क्षेत्र माखणी सर्कलमध्ये २२.२७ टक्के आहे. त्या खालोखाल राणीसावरगाव सर्कलमध्ये १९.८९ टक्के, चाटोरी सर्कलमध्ये १९.७२ टक्के पडीत जमिनीचे क्षेत्र आहे तर तालुक्याच्या एकूण पडीत जमिनीच्या क्षेत्रापेक्षा कमी क्षेत्र गंगाखेड सर्कलमध्ये १३.९० टक्के, पालम सर्कलमध्ये १२.३१ टक्के, सोनपेठ सर्कलमध्ये ११.४६ टक्के तर सर्वात कमी पडीत जमिनीचे क्षेत्र आवलगाव सर्कलमध्ये १०.१४ टक्के आहे.

४) लागवडी खालील सारणी जमिनीचे क्षेत्र :-

अभ्यास क्षेत्रातील एकूण भौगोलिक क्षेत्रफळाच्या ७७.५३ टक्के क्षेत्र लागवडी लायक असल्याचे आढळते. तालुक्यातील शेती हा महत्वाचा प्रमुख व्यवसाय आहे. एकूण कार्यकारी लोकसंख्येच्या ७७ टक्के लोकसंख्या शेती व्यवसायात गुंतलेली आहे. अभ्यास क्षेत्रातील सर्कलनिहाय लागवडी लायक क्षेत्राचे वितरणवरून असे निदर्शनास येते की, अभ्यास क्षेत्रातील सरासरी लागवडी खालील क्षेत्रापेक्षा सोनपेठ सर्कलमध्ये सर्वाधिक ८५.०२ टक्के लागवडी खाली असून, या खालोखाल आवलगाव सर्कलमध्ये ८४.७७ टक्के क्षेत्र, पालम सर्कलमध्ये ८३.१९ टक्के क्षेत्र आणि गंगाखेड सर्कलमध्ये ८०.८९ टक्के क्षेत्र लागवडी खाली असल्याचे आढळते. अभ्यास क्षेत्राच्या लागवडी लायक असलेला क्षेत्राच्या सरासरीपेक्षा कमी क्षेत्र माखणी सर्कलमध्ये ६४.७१ टक्के, चाटोरी सर्कलमध्ये ७१.६५ टक्के आणि राणीसावरगाव सर्कलमध्ये ७२.५२ टक्के क्षेत्र लागवडीखाली असल्याचे आढळते.

निष्कर्ष :-

दक्षिण परभणी जिल्ह्यातील सर्कलनिहाय भूमी-उपयोजन सारणी मध्ये दर्शविले आहे. अभ्यास क्षेत्राचे एकूण भौगोलिक क्षेत्रफळ १५८३.२८ चौरस कि.मी. एवढे आहे. एकूण क्षेत्राच्या लागवडी खालील क्षेत्राचे प्रमाण ७७.५३ टक्के एवढे सर्वाधिक आहे. एकूण भूप्रदेशाच्या १५.६७ टक्के क्षेत्र लागवडी लायक असलेल्या परंतु पडीत ठेवलेल्या जमिनीचे असल्याचे आढळते. हे पडीत ठेवलेल्या जमिनीचे क्षेत्र अभ्यास क्षेत्रात सर्वात कमी असलेले पाहिजे होते, परंतु ते अधिक दिसून येते यासाठी सर्व जनतेने (शेतकऱ्यांनी) ही जमीन जास्तीतजास्त लागवडीखाली आणणे

आवश्यक आहे. अभ्यास क्षेत्रातील एकूण भूक्षेत्राच्या २.९९ टक्के क्षेत्र लागवडी लायक नसलेल्या जमीनीचे आहे. तर अभ्यास क्षेत्राच्या ३.४८ टक्के क्षेत्र बिगर शेती वापराखालील जमीनीचे आहे.

संदर्भ ग्रंथ :-

- १) परभणी जिल्हा सामाजिक-आर्थिक समालोचन २०१९-२०
- २) परभणी डिस्ट्रिक्ट गॅझेटिअर - १९६७
- ३) मराठवाडा रिजनल प्लॅनिंग : गोखले इन्स्टिट्यूट ऑफ इकॉनॉमिक्स पुणे.
- ४) डॉ. सुरेश फुले (२०१२) : कृषी भूगोल, विद्याभारती प्रकाशन, लातूर.
- ५) Chouhan, T.S. [1987] : 'Agricultural Geography; A Case study of Rajasthan State; Academic Publisher, Jaipur.
- ६) Singh, Jasbir and Dhillon, S.S. [1987] : Agricultural Geography, Tata Mcgraw Hill Publishing Co. Ltd. New Delhi.
- ७) www.msamb.com website.
- ८) www.parbhani.nic.com website.
- ९) googleearth.com website.